

ГЕНЕЗА ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ КАПІТАЛУ ЯК ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ І СУСПІЛЬСТВА

GENESIS AND EVOLUTION OF THE CONCEPT OF CAPITAL AS AN INDICATOR OF THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC SCIENCE AND SOCIETY

Сірко А.В.

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних і фундаментальних дисциплін,
Вінницький навчально-науковий інститут економіки
Тернопільського національного економічного університету

Sirko Anatoliy

Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of Humanities and Fundamental Sciences,
Vinnitsa Training and Research Institute of Economics,
Ternopil National Economic University

У статті розкрито сутність основних теорій капіталу як чинника виробництва та економічної категорії, обґрунтовано історичну закономірність їх наукової розробки та практичне значення для функціонування й розвитку економічної системи. Показано взаємозв'язок нових підходів до осмислення категорії капіталу з такими детермінантами, як науково-технічні революції, ринкова конкуренція та цивілізаційний розвиток суспільства. Актуалізовано, розкрито значення новітніх видів капіталу, а саме людського та соціального, підвищення ролі інституту державного управління в процесах їх інтенсивного формування та нагромадження. Окреслено, актуалізовано проблеми ефективності використання наявного капіталу в економіці України; зроблено висновок про домінування олігархічного капіталу та квазіринкової системи як визначальних факторів гальмування прогресивних економічних та політичних реформ.

Ключові слова: обмеженість ресурсів, капітал, капіталізм, гранична продуктивність капіталу, відсоток, науково-технічна революція, людський капітал, соціальний капітал, олігархічний капітал, квазіринкова система.

В статье раскрыта сущность основных теорий капитала как фактора производства и экономической категории, обоснованы историческая закономерность их научной разработки и практическое значение для функционирования и развития экономической системы. Показана взаимосвязь новых подходов к осмыслению категории капитала с такими детерминантами, как научно-технические революции, рыночная конкуренция и цивилизационное развитие общества. Актуализировано, раскрыто значение новейших видов капитала, а именно человеческого и социального, повышения роли института государственного управления в процессах их интенсивного формирования и накопления. Очерчены, актуализированы проблемы эффективности использования имеющегося капитала в экономике Украины; сделан вывод о доминировании олигархического капитала и квазирыночной системы как определяющих факторов торможения прогрессивных экономических и политических реформ.

Ключевые слова: ограниченность ресурсов, капитал, капитализм, предельная производительность капитала, процент, научно-техническая революция, человеческий капитал, социальный капитал, олигархический капитал, квазирыночная система.

The subject of the analysis in the article is the capital as the basic category of theoretical and applied economics, which caused a sharp and lengthy controversy over the nature of capital, its role in the process of producing economic goods, and participation in the formation of their value assessments. The urgency of the study of the problem of capital in the context of the evolutionary development of fundamental economic science is motivated by the necessity, on the one hand, of theoretical and instrumental maintenance of effective functioning of the economic system at micro and macro levels, and, on the other, identification and comprehension of crisis phenomena in theoretical economics. The author reveals the essence of the main theories of capital as a factor of production and the fundamental economic category, the historical pattern of their scientific development and practical significance for the functioning and development of the economic system is substantiated. The analysis of the evolution of the

concept of capital covers the time period from antiquity to the present day. The relationship of new approaches to understanding the capital category with such determinants as scientific and technological revolutions, market competition, and civilization development of society are shown. The importance of the newest types of capital – human and social – has been updated and revealed. The necessity of increasing the role of the institution of public administration in accelerating the processes of their formation and accumulation has been substantiated. The problems of efficiency of the use of the specified types of capital in the economy of Ukraine are outlined and actualized. The dominance of oligarchic capital and the quasi-market system as factors of inhibition of economic growth, lack of systemic economic and political reforms were concluded. It is proposed to introduce changes in the organization of the educational process in high school in the training of specialists in the economic field, which would ensure a clear system coordination of academic disciplines, eliminate duplication, and superficiality.

Key words: capital, capitalism, marginal capital productivity, percentage, scientific and technological revolution, human capital, social capital.

Постановка проблеми. Економічна теорія як фундаментальна наука, яка формує світогляд людини й пропонує нам методологічний інструментарій для пізнання явищ та процесів реальної діяльності, постійно розвивається, шукаючи відповіді на нагальні потреби господарського життя та виклики часу. Найбільш загальним та очевидним проявом цього стала зміна самої назви науки, адже політична економія, яка з'явилась у 1615 р. з легкої руки французького меркантиліста А. Монкретьєна та існувала майже триста років, наприкінці XIX ст. за ініціативою основоположника мікроекономічного аналізу А. Маршалла поступилася економіксу (теоретичній економії).

Кожній науці притаманний свій понятійний (мовний) апарат. Усталеними базовими категоріями економічної теорії, що відомо всім, хто будь-коли вивчав цю науку, є товар, гроші, капітал, вартість (цінність), відсоток, прибуток тощо. Ці опорні категорії, якими оперують практично всі економісти та господарники, виникли з давніх-давен, але з часом зазнали суттєвих змін щодо форми та змісту, отже, їх наукового та практичного значення.

Зміна наукових понять у ході історичної еволюції цілком закономірна, знакова, обумовлена важливими змінами в реальній економіці та суспільстві загалом, тому дуже важливо розуміти, коли, як і чому відбувалися (й відбуваються тепер) зміни категорійного апарату фундаментальної економічної науки, завдяки яким саме методологічним підходам стало це можливим, який позитивний ефект отримала від цього господарська практика. Сказане вище має особливу актуальність для реалій трансформаційної, передусім пострадянської, економіки, які, як тепер стало очевидним майже для всіх суспільствознавців, виявилися надзвичайно складними та суперечливими щодо суспільно бажаних цілей ринкового реформування. У рамках статті ми акцентуємо увагу на понятті капіталу, яке є базисним (системоутворюючим) у системі економічних категорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема еволюції поняття капіталу стала предметом пізнавального інтересу дослідників різного професійного спрямування, як істориків

економічної думки, так і теоретиків конкретних економік, зокрема фінансів та обліку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У наявних публікаціях з цієї теми автори зазвичай обмежуються простою констатацією появи нових поглядів на капітал як фактор виробництва та економічну категорію, не вдаючись до ґрунтовного пояснення закономірностей його еволюційного процесу розвитку та наслідків для реальної економіки.

Формулювання цілей статті (**постановка завдання**). Метою статті є спроба обґрунтувати закономірний характер ґенези та еволюції поняття капіталу в контексті взаємодії економічної теорії та суспільної господарської практики, окреслити та актуалізувати проблеми ефективного використання капіталу в економіці України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічно вихідним принципом пізнання специфіки матеріальних умов життєдіяльності людини та її поведінки для нас слугує неокласичний постулат про обмеженість (рідкісність) економічних благ. Щодо рівня розвитку продуктивних сил, то він може використовуватись як інструмент позитивного аналізу для характеристики певного стану речового й людського факторів виробництва. Принцип же обмеженості благ є засадничим для розуміння економічного мислення людини, мотивації її рішень та дій, адже економіка – це не просто виробництво, технологія процесу, а уміння (містечтво) господарювати, ефективно (продуктивно) вести справу, а саме вирішувати питання про те, що саме, скільки й коли зробити; як зробити, щоби результат перевершив усі витрати, а корисність (вигода) від цього була якщо не максимальною, то хоча б задовільною; зрештою, для кого це зробити, хто і як оцінить результат. Через обмеженість ресурсів, що, підкреслимо, об'єктивно існує повсякчас незалежно від рівнів розвитку продуктивних сил, кожен індивід і кожна людська спільнота приречені мислити економічно, тобто зіставляти, комбінувати, знаходити найбільш раціональний (оптимальний) спосіб досягнення мети, що полягає у задоволенні потреб. Цікавим є те, що ми постійно у своєму економічному виборі керуємося принципом цінності того чи іншого блага.

Серед усіх категорій теоретичної економіки капітал є найважливішою категорією, тому систему ринкового господарювання загалом називають капіталізмом. Ринкова економіка й капіталізм – це синоніми. Капіталом люди у старовину називали головне, тобто найцінніше, багатство, яке дорого обходиться, бо потребує великих затрат, однак дає змогу виживати й багатіти (худоба, освоєна й доглянута земля, реманент та інші знаряддя праці). Як бачимо, капітал віддавна сприймався, за теперішньою термінологією, як інвестиційний ресурс, засіб, створений для виробництва.

Говорячи про капітал як про ресурс для виробника, маємо знати з економічної історії, що дуже довгий час, тобто аж до XVI ст., господарська діяльність, орієнтована на ринок, не мала суттєвого значення, вона відіграла другорядну роль, оскільки панувала система не вільних економічних відносин, а рабовласницьких і феодалних станових та майнових привілеїв, коли безпосередній виробник був позбавлений свободи, й таке життя розтяглося майже на 3 тисячоліття. Коли ж капіталізм став панівною формою господарства, тобто виробники, отримавши нарешті особисту свободу, стали залежати від потреб ринку, а підприємницький рух задав потужні стимули для винахідництва й економічного зростання, тоді виникла економічна наука як цілісна система понять, у якій капітал стає ключовою категорією.

Історію капіталу як логічної категорії започаткував грошовий капітал. Хоча перші дослідники були ще не спроможні дати більш-менш цілісне, концептуальне обґрунтування капіталу, сформульовані ними ідеї вказують на розуміння потужної ролі капіталу в господарському розвитку країни. Так, найвидатніший грецький мислитель часів античності Аристотель у своїй праці «Політика» розрізняв економію (природні форми людської діяльності, включаючи простий товарообмін) та хрематистику, куди відносив купецьку торгівлю й лихварство. Діяльність із грошима, підпорядкована наживі, збагаченню за рахунок виробників, як він стверджував, не знає меж (стає самоціллю), тому не може вважатися природною [1]. Отже, Аристотель, будучи сином доби натурального господарства, засуджував використання грошей як капіталу, розуміючи його здатність підірвати самодостатній характер тогочасного господарського життя.

Меркантилісти, представники першої наукової школи, які також обходилися без терміна «капітал», на противагу Аристотелю, ототожнювали багатство нації саме з накопиченням грошей, здійснюваним через зовнішню торгівлю. Проте цим нам, сучасникам, негоже применшувати значення їх, здавалось би, примітивного аналізу, адже накопичення грошей (благородних металів) для тодішньої країни означало створення передумов для економічного зростання, інвестування в реальні активи.

Як відомо, саме тоді країни Західної Європи входили в стадію первісного нагромадження капіталу, яка охопила кілька століть і стала передісторією капіталізму, тому цінною є нормативна частина меркантилістичного вчення, де висловлюються пропозиції щодо необхідності активного й вмілого регулювання торговельного балансу. «Трактат політичної економії» А. Монкретьєна (разом з працями інших економістів) став своєрідним символом-закликом науковців до тогочасних монархічних урядів забезпечити політику зростання національної економіки.

Честь привнесення в економічну теорію поняття капіталу належить французьким фізіократам. Це відбувається не випадково, а завдяки тому, що свій аналіз вони зосередили на продуктивній формі капіталу, задіяній, на їхню думку, виключно в аграрній сфері. З аналізу натурально-речової структури цього капіталу була обґрунтована необхідність його функціонального поділу на основний та обіговий, що давало змогу розібратись у способах перенесення вартості цих видів капіталу на готову продукцію та способах відновлення їх форми. Походження капіталу фізіократи пояснювали «чистими дарами» природи та бережливістю сільських господарників. Безпосереднє заземлення в природу економічних поглядів фізіократів знайшла відлуння в наукових концепціях фізичної економії українських учених С. Подолинського, М. Руденка, а також всесвітньо відомій концепції ноосфери В. Вернадського [2]. Останній ще на початку XX ст. відкрив зростаючу в часі та просторі стійку тенденцію, що веде до злиття в майбутньому природних та суспільних процесів у єдиний процес, органічну соціально-природну цілісність, забезпечувану та підтримувану людським розумом. Сьогодні великої популярності набуває ідея сталого розвитку, яка стає засадничою в мотивах зібрання та прийнятих рішеннях міжнародних конференцій, зокрема під егідою ООН.

Глибокий аналіз сутності, джерел та ролі різних форм капіталу здійснили класики політичної економії. Їх творче життя прийшлося на той час, коли сформувалась нова соціально-економічна реальність: господарювання на ринкових засадах стало панівним і спричинило заміну мануфактурного виробництва фабрично-заводським, машинним. Певна річ, швидкі технологічні та організаційні зміни господарської системи, які привели до економічного піднесення первісно Голландії та Англії, привернули увагу теоретиків, спонукали їх до аналізу чинників зростання багатства нації. А. Сміт встановив такий взаємозв'язок: національне багатство залежить від кількості зайнятої праці, а її продуктивність – від обсягу реального капіталу. Під капіталом розумівся «запас» речей, здатних приносити дохід незалежно від їх функціональної форми (у виробництві та в обігу). Капітал з'являється завдяки працелюбству, як писав

він, а безпосередніми причинами його нагромадження є ощадливість, жертівність підприємливих людей, їх готовність поступитися поточним особистим добробутом заради майбутнього [3, с. 363]. Таке пояснення сутності та природи капіталу, яке, як правило, підтверджується емпірично, властиве загалом класичній та сучасній неокласичній школам [4, с. 37; 5, с. 360].

При цьому слід розуміти, що у класиків йдеться не просто про суб'єктивно-психологічне тлумачення генези капіталу або вияв їх морально-етичного судження, яке К. Маркс різко таврував як апологетику та вульгарність. Економічний (корисливий) тип мислення людини вони обґрунтовували дією жорстких сил ринкової конкуренції та функцією держави. Говорячи про добрі справи «невидимої руки», А. Сміт водночас попереджав про те, що суб'єкти ринку повинні бачити й повсякчас відчувати «грізну руку» влади (закону). Лише за таких умов підприємець змушений бути бережливим, шукати можливості розвитку, вдосконалення бізнесу, в останню чергу переймаючись власним добробутом. Коли ж ситуація дає змогу діяти в обхід конкуренції (домовлятися з потрібними людьми, не сплачувати податки, махлювати з оплатою праці, віджимати чужий бізнес), то, як ми бачимо в реаліях нашого суспільства, капітал росте як на дріжджах, країна бідніє, зате великий бізнес жирує та розкошує.

Сьогодні дехто легковажно критикує класиків, мовляв, вони, ліберали, перебільшували роль вільної конкуренції, тому їхні погляди розходяться з реальною дійсністю. Частка правди в цьому є, бо вільна конкуренція обов'язково приводить до посилення концентрації та централізації капіталу, отже, появи монополізму як заперечення конкуренції. Панівним типом конкуренції в сучасній, індустріальній економіці є недосконала конкуренція, яка уможливорює певний диктат приватних інтересів шляхом маніпулювання цінами та обсягами товарної пропозиції. Проте головні ідеї класиків невмирущі досі, вони сприймаються як аксіома: конкуренція – рушійна сила економіки, яка потребує постійного захисту й підтримки з боку державної влади. Раціональної альтернативи економічному лібералізму (свободі економічного вибору) також немає, адже тільки вільна людина може бути громадянином, зацікавленим в утвердженні демократії. Навпаки, за масштабної бідності навіть працюючого населення ідея демократії перероджується у квазідемократію, адже бідним населенням маніпулюють. Наприклад, Лі Якокка, що є колишнім топ-менеджером компанії «Форд моторз», у своїх мемуарах «Кар'єра менеджера» пише, що політичні погляди його батька змінювалися залежно від рівня його доходів: коли він бідував, сім'я була на боці демократів (партії простих людей), а в період процвітання – вони були республіканцями [4]. А. Сміт попереджав, що коли ринок викривлений

на користь виробників, а працюючим людям не доплачують хоча б один цент, то це може перетворити на жебрака найбагатшу державу. Отже, економічні ідеї, до яких евристично прийшов філософ моралі А. Сміт, залишаються вельми актуальними для сучасників.

Економічна теорія – це соціальна наука, яка вивчає економічну проблематику у широкому, суспільному контексті, досліджуючи взаємозв'язок економічних та соціально-політичних процесів. При цьому економісти-теоретики, як і всі звичайні люди, піддаються впливу власних емоцій та чужих ідей, тому їхні погляди набувають певної ідеологічної тенденційності, а у відображенні ними об'єктивної реальності помітні елементи суб'єктивності. Отже, за словами нобелівського лауреата Г. Мюрдала, «неупереджена суспільна наука ніколи не існувала і логічно існувати не може». У цьому контексті ми маємо зважити також на ті сторінки економічної історії людства, які описують періоди гострої боротьби трудящих мас за поліпшення умов життя. Так, ринкова економіка, на думку обивателя, – це жорстка система, але теоретик вважає, що іншою вона бути не може. Це система, яка здатна саморегулюватися, абсорбувати все краще й продуктивніше, вибираючи те, що гірше чи зайве за конкретних обставин.

На ґрунті критики капіталізму, який тільки-но народжувався в Європі у Середні віки й проходив стадію первісного накопичення капіталу (жорстокого насилля, піратства, обману), висувалися проекти утопічного (зрівняльного) соціалізму Т. Кампанелли, Т. Мора тощо. Згодом Перша промова революція у своїй ранній фазі мала своїми побічними наслідками масштабне зростання безробіття, суттєве подовження робочого дня (до 14–16 годин), виробничий травматизм тощо. Ці драматичні обставини привели до піднесення робітничого руху та нової хвилі критики капіталізму.

Найбільш запеклий з тих критиків К. Маркс розробив альтернативний варіант фундаментальної економічної науки, виклавши його в праці «Капітал» із символічним підзаголовком «Критика політичної економії». На противагу класикам, він у своїх теорії тлумачив капітал не як річ, а як суспільне відношення, що представлене у речі й надає їй специфічного суспільного характеру [5, с. 820]. За такого специфічного підходу, як зауважив пізніше М. Туган-Барановський, виходило, що капіталом є лише той продукт, «цінність якого внаслідок відомих суспільних відносин набуває здатності до самозростання» [6, с. 74–75]. Заклавши у свою теоретичну систему логічно виведену з рикардіанської трудової концепції вартості ідеологему капіталу як знаряддя експлуатації найманих робітників, К. Маркс виніс вердикт капіталізму: він сам себе знищить зубожілим пролетаріатом, який експропріює капітал. Як показав час, категоричні висновки К. Маркса щодо класової

сутності та експлуаторської природи капіталу, як наслідок, всезагальної пролетаризації людей праці не справдилися, капіталістичне суспільство спроміглося піднятися на вищий щабель цивілізованості.

1870-і рр. відзначилися для економічної теорії як період кризи класичної школи, породженої неспроможністю її теоретичних постулатів адаптуватися до нового етапу в розвитку капіталізму, коли практика настійливо потребувала прагматичного заземлення загальнотеоретичних положень, допомоги науки в прийнятті ефективних рішень економічними агентами, обґрунтуванні моделі раціональної поведінки господарюючого суб'єкта (підприємця, споживача, кредитора, позичальника тощо). З тієї кризи теорію вивела маржиналістська революція, яка поклала початок пануванню неокласиків.

Нові класики як наслідувачі дослідницьких традицій класичної школи у відповідь на злобу дня запропонували такий аналітичний мікроекономічний інструментарій:

– концепція граничної продуктивності капіталу, яка дає змогу оптимізувати витрати й обсяги випуску продукції;

– концепція граничної корисності, яка пояснює поведінку споживача на ринку товарів і послуг, а згодом стала основою нової науки, такої як маркетинг;

– синтетична теорія ціни, яка поклала край тривалій суперечці щодо єдиної субстанції ціни (питання про вартість товару як витрат праці чи цінність як корисність для споживача), переносячи надалі центр уваги дослідників на можливість комбінування, заміщення факторів виробництва, поглядаючи на ринкове ціноутворення.

Ці розробки не тільки просували науку вперед, тісно пов'язуючи її з реальними потребами бізнесу, але й сприяли появі професійної економічної освіти (факультетів, коледжів, бізнес-шкіл тощо), тому виділимо найбільш значущі розробки теорії капіталу щодо маржиналізму.

Представник Кембриджської школи неокласичного аналізу А. Маршалл поставив перед собою завдання з'ясувати закономірності функціонування капіталу як фактору виробництва в ринковій системі [9, с. 208]. Як глибокий аналітик з математичним інструментарієм він дослідив взаємодію попиту й пропозиції на ринку капіталу, врахувавши вигоди від застосування капітального ресурсу та затрати, включаючи заощадження, пов'язані з його пропозицією. Оскільки сумарні вигоди від капіталу прямо залежать від рівня його продуктивності, ця його властивість визначає ринковий попит на нього. Пропозиція ж капіталу залежить від зацікавлення людей у його накопиченні, їх готовності жертвувати поточним добробутом заради кращого майбутнього. Така жертвність людей у сфері особистого споживання, на думку вченого, регулюється відсотком. Тяжіння попиту й пропозиції капіталу до рівноваги визначає рин-

кову ціну капіталу, отже, обсяг капіталу, який реально отримує національне господарство. А. Маршалл встановив також складники відсотка як ціни капіталу, до яких відніс такі форми доходів, як винагорода за жертвність та плата за підприємницький ризик з боку кредитора; плата за підприємницький ризик позичальника; дохід від управління підприємством.

Визнаний теоретик капіталу знаменитої австрійської школи Є. Бем-Баверк у своєму тритомнику «Капітал і прибуток» виклав суб'єктивно-психологічне пояснення не лише феномена капіталу, але й доходу (відсотка) на капітал. Відштовхуючись від теорії очікувань, він доповнив статичний аналіз капіталу динамічним, увівши фактор часу, необхідного для продуктивного використання капіталу. Оскільки людям властиво віддавати перевагу благам тепер, а не очікувати їх колись, теперішні блага цінуються вище за майбутні. Отже, чим довший виробничий цикл, або «період очікувань», тим більшою є різниця в цінності тієї чи іншої кількості благ, які продукує капітал, яка є платою за отримання цих благ сьогодні. Хоча його модель не мала великої аналітичної сили (математика не користувалася особливою пошаною психологічної школи), маститі економісти «вдячно знімали перед ним капелюха» [10, с. 434].

Теорію капіталу Бем-Баверка удосконалив К. Віксель, представивши свою версію теорії граничної продуктивності капіталу. Гранична продуктивність (віддача) капіталу – це саме той показник, до якого прикуті очікування господарників, який є відправним пунктом під час прийняття інвестиційних рішень. У ході дослідження цінності капіталу К. Віксель виявив такий ефект: зміна запасу капіталу змінює одиницю виміру наявного капіталу, а зміна норми інвестицій приводить до зміни співвідношення ставки заробітної плати та норми відсотка. Ефект Вікселя, як зазначає Дж. Робінсон, є ключем до розуміння теорії нагромадження капіталу [11, с. 516].

Ще далі просунув теорію капіталу й доходу від нього інший не менш відомий неокласик І. Фішер. Він охарактеризував двоякість капіталу: з одного боку, капітал – це реальні (фізичні) цінності, фактично запас, який створює потік послуг; а з іншого боку, капітал – це вартість, величина якої залежить від часового періоду вкладень. Оскільки потік послуг перетворюється на потік доходів, вартість капіталу можна порівняти до дисконтованого потоку доходів. Таким чином, у І. Фішера капітал постає як приведена (за допомогою коефіцієнта дисконтування) до поточного моменту вартість майбутніх доходів [11, с. 408]. Близькою до попередніх двох теоретиків була позиція Дж. Гікса, викладена в його книзі «Вартість і капітал» [12]. Як бачимо, плідні функціональні розробки теорії капіталу у перші десятиріччя ХХ ст. стали черговою відповіддю науки на потреби реальної господарської системи, яка тоді, за словами Дж.М. Кейнса, транс-

формувався з виробничої системи у грошову економіку, у якій провідну роль відіграє фінансовий капітал [13, с. 368, 369].

Значний вплив на еволюцію поняття капіталу як економічної категорії, його змісту та форм здійснили науково-технічні революції. Перша промислова революція, яка сталася в кінці XVIII – першій половині XIX ст., замінила ручне виробництво машинним, перетворивши робітників на його механічну обслугу. Друга промислова революція на зламі XIX–XX ст. замінила енергію падаючої води й пару двигунами внутрішнього згорання та електроенергією. Третя промислова революція, яка прийшла на середину XX ст., ознаменувалася проникненням людського розуму в таємниці атома, живих клітин, генів тощо. Сьогодні вчені говорять про розгортання вже Четвертої такої революції, головними ознаками якої є масове застосування інформаційно-комп'ютерних технологій та інтернет-мереж. Зрозуміло, що такі грандіозні, захоплюючі дух відкриття зроблені не заради простої цікавості одинаків, а для потреб суспільного розвитку, насамперед задля розширення виробничих можливостей (певного зняття ресурсних обмежень). За цими змінами проглядається очевидна закономірність: роль капіталу як головного багатства (продуктивної сили) зміщується від матеріальних носіїв до людини, її здібностей та цінностей.

Отже, у 50–60-х рр. минулого сторіччя з'явилась концепція людського капіталу. Її пов'язують з іменами нобелівських лауреатів Т. Шульца (1979 р.) і Г. Беккера (1992 р.), які, до речі, присвятили цьому об'єкту дослідження однойменні праці («Інвестиції в людський капітал»). Під людським капіталом розуміється запас знань, навиків, здібностей, моральних цінностей, які сприяють підвищенню продуктивної сили людини, отже, суспільного добробуту. Дослідження, проведені Т. Шульцем у повоєнні роки, виявили, що вкладення в освіту, науку й сферу охорони здоров'я відкривають можливості продуктивнішого використання інформації та технологій, тому вони є потужним джерелом майбутнього добробуту для людини та суспільства [14, с. 571].

Зауважимо, що початки теоретичного аналізу людського капіталу зустрічаються у знаменитій праці А. Сміта, який до елементів основного капіталу включав також капіталізовану цінність «набутих і корисних здібностей усіх членів суспільства» [3, с. 383]. Він писав, що такі здібності набуваються завдяки значним витратам на навчання, тому стають частиною надбання не лише окремої людини, але й багатства всього суспільства [3, с. 312]. А. Маршалл дав більш витончене пояснення джерела людського капіталу: «найбільш цінний капітал – це той, що вкладений у людські істоти, а із цього капіталу найдорогоціннішою його частиною є та, котра становить результат піклування і впливу матері,

коли вона зберігає інстинкти ніжності та самозречення і не розлучена важкістю та напруженням нежіночної праці» [6, с. 267]. Щодо більш високої оплати праці тих, хто уособлює людський капітал, то вона, на його думку, є своєрідним відсотком від вкладеного в них капіталу.

Сучасні розробники концепції людського капіталу розраховували, якою саме мірою оплата праці найманих працівників залежить від різноступеневої освіти, їх практичного досвіду та особистих здібностей. Так, завдяки розрахункам Г. Беккера доведено, що в країнах розвинутого ринку та демократії об'єктом найвигідніших інвестувань став саме людський капітал. При цьому слід розуміти, що витрати на освіту не обмежуються безпосередньо оплаченою вартістю навчання, а включають також альтернативну вартість, або вартість втраченої вигоди у період навчання («ціну жертви»). Проведені Г. Беккером зіставлення всіх (явних і неявних) витрат індивіда на освіту та вигід від її отримання показали, що кожен додатковий рік освіти за інших рівних умов приводить до підвищення заробітку на 10%. «Батькам, – каже він, – вигідніше фінансувати освіту своїх дітей, оскільки це принесе більший дохід, аніж відсотки за вкладом. Вони можуть похідним чином забезпечити свою старість, інвестуючи кошти у дітей, а потім, на старості, скоротивши спадок» [15, с. 697], тому там, де є конкурентна економіка й правова держава (а ці поняття є спорідненими), конкуренція й стимули, там існує сильний потяг до освіти та діють спонуки до вдосконалення організації системи освіти. Водночас аналітики виявили зворотний позитивний ефект зростання людського капіталу в країні у вигляді скорочення злочинності, підвищення рівня культури, громадянської активності тощо. До того ж експериментальними дослідженнями встановлено, що якісна вища освіта є навіть фактором довголіття, оскільки інтенсивна розумова діяльність корисна для фізіології, а ще добре освічена людина піклується про якість свого життя, безпечність того, що вона споживає, чим дихає тощо. Отже, ґрунтовна фактично й за змістом розробка концепції людського капіталу в демократичних країнах стає вагомою та переконливою підставою для нарощування інвестицій у сферу освіти, зокрема для підвищення рівня оплати праці викладацького персоналу.

Втім, для сучасної України, на превеликий жаль, питання людського капіталу не набуло особливої практичної значущості й державної уваги. Маємо величезну проблему й непочатий край роботи стосовно формування людського капіталу як найбільш цінного ресурсу для інноваційного зростання української економіки. Звичне з радянських часів оперування нашими науковцями та урядовцями статистичними даними про кількісне зростання дипломованих спеціалістів як показник рівня освіти працівників насправді є суто формальною оцінкою стану речей на ринку

праці. Насправді наявний у нашій країні людський капітал використовується неефективно, ця тенденція дедалі посилюється (значна частина дипломованих спеціалістів зайнята там, де вища освіта не потрібна). Через принизливо низьку для людської гідності ціну праці, а також брак широкого попиту на кваліфікованих працівників «відтік мізків» набув загрозливих для економічної безпеки держави розмірів, тому частка середнього класу (у доходах) становить лише 10–15%, поступаючись своїм місцем (згідно з мірками розвиненого світу, він становить 60–70%) збіднілій більшості населення. Через таку деформацію ринку праці деградує система вищої професійної освіти, істотно погіршується якість освіти, тобто формування нового людського капіталу та економіки знань стає справою ще більш проблематичною.

Це відбувається тому, що економічна система, яка склалася в результаті половинчастих реформ, є квазіринковою, вона не продукує суттєвого запиту на людський капітал у сфері підприємництва, відторгає соціальні «ліфти» у системі державного управління. На наше глибоке переконання, сама по собі вища професійна освіта в Україні кращою не стане, скільки б там щось не переінакшували, адже це хвороба не лише освіти, але й усієї політико-економічної системи. Потрібно починати з інвестиційного клімату, розблокування інвестиційного процесу, адже необхідні перш за все гарантії захисту прав власності та конкурентні (рівні) для всіх суб'єктів господарювання умови доступу до ресурсів (демонополізація), але це є можливим лише за умови деолігархізації державного управління.

Останніми десятиліттями економічна теорія збагатилася також поняттям соціального капіталу. Попри деякі розбіжності у його трактуваннях, можемо сказати, що соціальний капітал є маркером усталеної структури зв'язків між економічними агентами. Своїм змістом він характеризує неформальні правила й механізми, які сприяють взаємодії людей у конкретному соціумі на мікро- та макрорівнях (звичай, традиції, моральні цінності, репутація, громадські об'єднання тощо). Його не можна ні придбати, ні інвестувати, адже його нагромадження є тривалим процесом закріплення правил і норм у стійких форматах певних інститутів та організацій (легальних і нелегальних), інакше кажучи, адаптацією господарюючих суб'єктів до моральних норм. Хоча соціальному капіталу, на противагу людському (індивідуальному) капіталу, властиві обмежена раціональність (корисливість) та альтруїзм, він, як й інші форми капіталу, досить продуктивний. Емпірично встановлено, що цей вид капіталу здатен компенсувати в країні нестачу матеріального та фінансового капіталів, сприяє зниженню трансакційних витрат, тому відіграє роль одного з першорядних факторів економічного зростання. Наприклад, найвиразнішим

показником соціального капіталу є довіра, бо завдяки довірі значно прискорюються процеси укладання угод, прийняття господарських рішень і формування громадянської активності. Ось чому, як кажуть економісти-інституціоналісти, інститути понад усе, саме у них полягає пояснення того, чому світ поділився на багаті й бідні країни, чому багаті продовжують багатіти, тоді як бідні залишаються бідними.

В Україні ефективність формальних інститутів геть низька, причому як у сфері державного управління, так і в сфері приватного підприємництва, зокрема управління корпораціями. Це прямий наслідок панування олігархічного капіталу, який сформувався в ході ринкових трансформаційних процесів, а потім завдяки приватизації інституту державної влади набув самовідтворювальної (самозахисної) здатності. Державна влада та управління стали найприбутковішим видом приватних інвестицій. За цих обставин успадкований від старої, командно-адміністративної системи соціальний капітал зазнав ще більш серйозних спотворень. Йдеться перш за все про глибоко укорінену звичку вирішувати питання (загладжувати свою провину перед законом, добиватися дефіцитних благ тощо) корупційними способами. Цей капітал негативного соціального характеру суттєво ускладнює просування країни до цінностей правової та демократичної держави. Водночас очевидним є те, що суспільство загалом негативно ставиться до хабарників та корупціонерів, терпеливо чекаючи кардинальних змін у державному керівництві, що чітко проявилось на президентських виборах 2004 і 2019 рр. Останні вибори в Україні, мабуть, стануть класичним уроком для тих керівників держави, які популізмом та демагогією намагаються підняти потреби розвитку суспільства особистими та клановими економічними інтересами.

Примноження позитивного соціального капіталу – процес не лічених років, а довготривалий. Як і фізичний капітал, цей капітал також потребує відповідної інфраструктури, найголовнішим складником якої є інфраструктура довіри, тобто механізми, що полегшують неформальні комунікації, координації очікувань та об'єднань. Почасти з цим завданням добре справляються Інтернет і ЗМІ. Проте цієї умови ще недостатньо для виникнення широкого поля довіри як головного елементу соціального капіталу. Могутньою консолідуючою силою всього (чи принаймні більшості) суспільства й чинником прискорення демократичних реформ, як показує багатий світовий досвід, може стати поява національного політичного лідера, тобто харизматичної особистості, котра усвідомлює глибину й складність суспільних проблем, отже, бачить шляхи їх розв'язання, ба більше, здатна згуртувати біля себе команду соратників (реформаторів), аби переконати, схилити на свій бік критичну біль-

шість суспільства. Це той, у кого повірять, хто стане своїм для більшості громадян, хто здатен ризикувати заради добробуту всіх. Україна, гадаємо, все ще перебуває у стані очікування свого національного лідера.

Висновки. Багатовікова еволюція категорії капіталу, яку ми прагнули прослідкувати, зупиняючись на найбільш відомих представниках наукових шкіл і течій, наочно відображає розвиток економічної теорії як науки, що досліджує сутність явищ та процесів у сфері господарської діяльності суспільства, форми її прояву, причинно-наслідкові зв'язки та способи свідомого впливу на господарську систему. Формування цієї базової економічної категорії відбувалося в ході тривалих і запеклих дискусій, різних підходів, різного бачення природи капіталу, сутності та перспектив його існування. Об'єктивними історичними чинниками, що справили поштовх в осмисленні та переосмисленні поняття капіталу, були (і є тепер) науково-технічні революції, кожна з яких радикально змінювала технологічний базис суспільного виробництва, породжуючи проблеми економічного та соціального характеру; посилення ринкової кон-

курентції, що давало запит на вдосконалення чи пошук адекватного інструментарію економічного аналізу та обґрунтування ефективних рішень; цивілізаційний поступ людського суспільства та пов'язана з ним актуалізація інституційних (позаекономічних, соціальних) факторів економічного зростання. Зрештою, в сучасній економічній теорії капітал представлений багатьма функціональними формами, що є ознакою наростаючої складності реальної економічної системи, отже, вказує на необхідність організації системного, належним чином предметно скоординованого навчального процесу в навчальних закладах економічного профілю, а не зведення в навчальних планах теоретико-економічних дисциплін до маргінесу, як це сьогодні має місце в Україні.

Водночас усвідомлення закономірного характеру плюралізму раціональних поглядів науковців на капітал як чинник зростання економіки дає змогу досягнути глибини й масштабу проблем, що настійливо потребують здійснення корінних інституційних та структурних реформ в Україні. Це, певна річ, має стати предметом окремих досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
2. Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України : збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 8–10 квітня 2009 р. Київ : КНЕУ, 2009. 531 с.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. *Антология экономической классики* : в 2 т. Москва : Эконом, 1991. Т. 1. 477 с.
4. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика : в 2 т. / пер. с англ. Москва : Республика, 1992. Т. 1. 399 с.
5. Хейне П. Экономический образ мышления / пер. с англ. Москва : Дело, 1993. 704 с.
6. Якокка Л. Кар'єра менеджера. Мінськ : Попурі, 2001. 416 с.
7. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії : в 3 т. Київ : Держполітвидав УРСР, 1954. Т. 3. 926 с.
8. Туган-Барановский М. Основы политической экономии. 3-е изд. Петроград, 1915. 640 с.
9. Маршалл А. Принципы политической экономии / пер. с англ. Москва : Универс, 1993. Т. 1. 416 с.
10. Злупко С. Історія економічної теорії : підручник. Київ : Знання, 2005. 719 с.
11. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / пер. с англ. Москва : Дело Лтд, 1994. 720 с.
12. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1993. 488 с.
13. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1978. 494 с.
14. Shultz T. Capital Formation by Education. *The Journal of Political Economy*. 1967. Vol. 68.
15. Беккер Г. Экономический взгляд на жизнь. *Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков* : в 5 т. Т. 5. Москва : Мысль, 2004. 767 с.